

12. Kovalchuk, A. (2017). Rozryta mohyla // Ukrainske slovo. [Open grave // Ukrainian word].
13. Kolomiets, V. (2005). Na lovy dush // Lit. Ukraina. [For soul hunting // Lit. Ukraine].
14. Kostiv, M. (2009). Pereverten // Literaturna Ukraina. [Shifter // Literary Ukraine].
15. Mykolaienko, M. (2013). Nichoho ne prosy ni v koho // Zoria. [Ask nothing from nobody // Star].
16. Naidorozhchyi skarb. Slovo pro ridnu movu. (1990). [The dearest treasure. Word about native language]. Kyiv: «Radianskyi pysmennyk».
17. Perevertni v pohonakh "poliuiut" navit na zhinok i ditei: zhyttia ukraintsiv pislia reformy natspolitsii kardynalno zminylosia [Elektronnyi resurs]. [Shifters with shoulderboards "hunt" even for women and children: life of Ukrainians after the reform of national police has changed dramatically]. <https://hyser.com.ua/community/407022-ovorotni-v-pogonah-oho...>
18. Slovnyk ukrainskoi movy: U 11-ty t. (1970-1980). [Dictionary of the English Language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka.
19. Sokil, V. (1994). Khai zasovistiatsia perevertni // Ukrainski visti. [Calling for the conscience of shifters // Ukrainian News]. Detroit,.
20. Talanchuk, P. (2016). Model protsvitaiuchoi Ukrainy. (Vystup, shcho ne vidbuvsia) // Ukrainske slovo. [Model of prospering Ukraine. (Unpresented speech)].
21. Tkachuk, O. (2009). Poshcho tobi tsi hony i doshchi... // Dnipro [Why do you need all these races and rains // Dnipro].
22. Tsalyk, S, Selihei, P. (2004). Kulia dlia Maksyma Rylskoho. [A Bullet for Maxym Rylskyy]. Kyiv.
23. Shevchenko, N., O. (2008). Oksamytovyi perevertni. [Velvet shifters]. Kharkiv: Folio.
24. Shevchenko, T. (1956). Kobzar [Kobzar]. Kyiv: Derzhvydav khudozhnoi literatury.
25. Shpychuk, T. (2018). To kudy zh my zaishly? // Ukrainske slovo. [So, where have we ended up? // Ukrainian word].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анатолій Поповський – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри мовної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: етимологія, синоніміка, лексикографія.

Anatoliy Popovsky – Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of Language Training Department of the Dnipro State University of Internal Affairs.

Scientific interests: etymology, synonym studying, lexicography.

УДК 811.161.2:81'08(091) + 94(477+438)

СТАРОУКРАЇНСЬКА (РУСЬКА) МОВА В БАГАТОМОВНОМУ ПРОСТОРИ ДВОХ УНІЙ: ЛЮБЛИНСЬКОЇ І БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ

Ірина ФАРІОН (Львів, Україна)

e-mail: Iryna.farion@gmail.com

ФАРІОН Ірина. СТАРОУКРАЇНСЬКА (РУСЬКА) МОВА В БАГАТОМОВНОМУ ПРОСТОРИ ДВОХ УНІЙ: ЛЮБЛИНСЬКОЇ І БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ

У статті розглянуто вплив двох уній – політичної (Люблинської, 1569) і релігійної (Берестейської, 1596) на суспільний статус староукраїнської (руської) мови на тлі багатомовності Речі Посполитої та системного протиставлення межі староукраїнської (руської) мовою і польською, церковнослов'янською і латинською.

Ключові слова: староукраїнська (руська) мова, Люблинська унія, Берестейська унія, полонізація, етнонаціонально-мовний принцип.

FARION IRYNA. OLD UKRAINIAN (RUTHENIAN) LANGUAGE WITHIN MULTILINGUAL SPACE OF TWO UNIONS: OF LUBLIN AND OF BREST

The article deals with the impact of two unions – political one (of Lublin, 1569), and religious one (of Brest, 1596) on social status of Old Ukrainian (Ruthenian) language against multilingualism of Rzeczpospolita and systemic confrontation between Old Ukrainian (Ruthenian) language and Polish, Church Slavonic and Latin. Tumultuous events of the XVI c. caused by two unions – political and religious – put in the line of history the ethnolinguistic factor with the Old Ukrainian (Ruthenian) language at the heart. The political Union of Lublin (1569) led to the first ever severe confrontation between the metropolitan language – Polish, and language of the vassal state – Old Ukrainian. The latter had substantially lost its position due to apostasy and assimilation (polonization) of the native szlachta, and hence Polish-Ukrainian bilingualism with the prestigious privilege for Polish became the norm. At the same time, concentration of the majority of Ukrainian ethnic lands within a single state of Rzeczpospolita led to migrations and mixing of dialect masses, resulting from which a new South-Eastern dialect originated. The religious Union of Brest (1596) caused even more deep social and mental recomprehensions. Because of the Uniate Church establishment with Old Ukrainian language as a basic, the stereotype of ethnic denomination division of Polish – Catholic and Ukrainian – Orthodox type was broken to the root, and a new ethnic-national language principle of social and political relations was laid down instead. Over the following centuries that principle became the main drive for the development and building of national states with the determinant nation formation function of the indigenous native language. Two unions led to concentration of four languages and cultures: Polish and Ukrainian, Church Slavonic and Latin, and acute confrontation between them as an inevitable victory of Ukrainians with their language in their own state.

Keywords: Old Ukrainian (Ruthenian) language, Union of Lublin, Union of Brest, polonization, ethnic-national language principle.

Суспільні обставини відіграють виняткову роль у статусі мови, зокрема в політичній ситуації поневолення однієї країни іншою. Неможливо поневолити країну, на завоювавши її мовно, а найпевніший спосіб скорити чужу державу – це оселитися завойовникові на постійне

місце проживання або закласти військові колонії [7, с. 421–422]. Саме таку модель послідовного поневолення і витискання староукраїнської (руської) мови ми спостерігаємо після політичної Люблинської унії 1569 року, коли Україна опиняється у складі Речі Посполитої. Досі ця історична соціолінгвальна проблема не була об'єктом цілісного лінгвістичного дослідження. Побіжно звертали увагу на цю проблему І. Огієнко, Ю. Шевельов, В. Німчук, В. Мойсієнко [10, с. 100–111; 13, с. 718–720; 9, с. 1–48; 8, с. 335–345].

Наша мета – висвітлити роль двох уній – Люблинської політичної (1569) та Берестейської релігійної (1596) – на тлі багатомовності Речі Посполитої, показати боротьбу та відступництво української шляхти в мовному питанні і початки формування базового етномовного самоусвідомлення крізь призму руйнування панівної конфесійної свідомості.

Унійний акт, затверджений сеймом 1 липня 1569 року, проголошував утворення нової федеративної держави «двох народів»: литовців і поляків у складі Речі Посполитої. Щодо українців, то в унійних привілеях Волинського, Брацлавського, Київського воєводства задекларовано, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», їм підтверджено збереження стародавніх кордонів з усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій і судово-адміністративних органів та чинність Литовського Статуту зі збереженням староукраїнської (руської) мови в місцевому справочинстві та побуті [1, с. 76]. Така «мінімалістична програма» регіональної автономії без зазначення самого суб'єкта – українців – впливала з низького рівня політичного самоусвідомлення української шляхти, що аж за століття викристалізувався в Гадяцькому трактаті: «Люблинська унія уявила цілковиту нехоть української еліти до організації власного державного життя. Посли не висунули державницької програми і зосередилися виключно на інтересах заховання старовини» [2, с. 40]. Після Люблинської унії в юридичних актах все рідше натрапляємо на етноніми *русин* і *лях*, національна відмінність ніби ігнорується і зливається в одному понятті «шляхта і лицарство закону грецького і римського» [5, с. 152].

Під час укладення унії винятковим подразником було мовне питання. Уперше його порушила волинська шляхта в окремій петиції до короля (Луцьк, 29 березня 1569 року), де після отримання королівського універсалу про потребу присягнути йому на вірність висловила у своєму листі здивування його польськомовністю: «...незвычайный ани коли небывалый листы вашей королевской милости под печатю корунною, писмом полским, до нас всех обывателей земли волынской через коморники вашей королевской милости принесены...» [14, с. 43, 54]. Обурення виявили і коронні послы, коли разом із листами до короля Сигізмунда Августа від К. Острозького, О. Чарторийського і Сангушка побачили лист від луцького римо-католицького біскупа Вербицького (Wierzbickiego), написаного староукраїнською (руською) мовою: «*Oprucz wspomnianych wyżej pism od Ostrogskiego i Sanguszki wpinkiy takie listy od wojewody wojycskiego Aleksandra Czartoryskiego, a takie od katolickiego biskupa Wierzbickiego, ktyry – co ciekawe – zredagowai swyij list po rusku, co oburzyio posiw koronnych*» [14, с. 51]. З'ясував цю подію поляк, учасник тодішніх сеймових подій, зазначивши у своєму щоденнику, що біскуп «теж Русин. А видно це з того, що до Короля не написав він листа ані по польськи, ані по латині, тільки по руськи» [6, с. 223]. Так народжувалося не конфесійне, а етномовне протистояння.

Саме Люблинська унія визначила мовний кордон між приєднаними землями і метрополією, протиставивши староукраїнську (руську) мову справочинства польській і латинській як *свою мову чужим*. Знаковим є і те, що ці привілеї так і не були перекладені староукраїнською (руською) мовою. Попри те, вступаючи до унії з Польщею, західноруська шляхта таки намагалася відгородити свій народ від чужоземного впливу. Підтверджує настанову на окремішне мовне існування новозаснована Руська метрика – окремі 29 книг у польській коронній канцелярії для українських земель, куди протягом 1569–1673 рр. записували староукраїнською (руською) мовою різні грамоти, привілеї, заповіти та інші документи, видані коронною канцелярією або канцелярією підканцлера, а також судові декрети, сеймові ухвали тощо, що стосувалися Київського, Волинського і Брацлавського, з 1635 року і Чернігівського воєводств. Самоназви тих книг на ту пору свідчать про

безсумнівно виділений у них етномовний акцент: «*Ресстр справ руських*», «*Книги актів по-руськи писаних...*», «*Руські книги Великої канцелярії*» [3, с. 53–54, 57].

Відразу за рік після Люблинської унії українська шляхта звертається до короля з вимогою зберегти права української мови, гарантовані актом 1569 року. Нам відомі вимоги київської шляхти 1570 року, брацлавської – 1576 року, волинської – 1577 року, української шляхти на варшавському сеймі 1590 року [8, с. 338; 10, с. 102]. Це свідчить про поступове, але наступальне виведення староукраїнської (руської) мови зі сфери справочинства. Головний негативний вислід Люблинської унії – це відділення шляхти з загальної маси населення і піднесення її коштом інших станів. Здобувши привілейоване становище і пізнавши приваби влади, західноруська шляхта почала прагнути повної рівноправності з польською шляхтою, а отже, повної, зокрема мовної, асиміляції з нею. Таким способом на українських землях у складі Польської держави почала утверджуватися українсько-польська двомовність, що стала містком до відступницького ополячення українців.

Кардіограмою полонізації можна вважати підписи, які залишала шляхта у своїх документах. Характер підпису під документом, а також суспільний статус її носіїв засвідчує збірник документів Брацлавського воєводства (496 документів від 1566 до 1606 року) [4, с. 45]. Наприкінці XVI ст. все частішають випадки складання місцевою (не прийшлою польською) шляхтою заповітів польською мовою, а підписуватися під документами, незалежно від мови їхнього написання, по-польськи – стало вже нормою. Все частіше до актових книг писарі вписували заповіді польською мовою [8, с. 341]. Передумовою до цього в останні два десятиріччя XVI ст. стали вихованці єзуїтських академій і шкіл. Відтак у державних колах різко зменшилася кількість осіб, що захищала б українські традиції, право та мову [12, с. 8]. Показово й те, що кириличні українськомовні документи наприкінці XVI ст. наводнюються латинізмами: *ин енере* «загалом», «взагалі», *про мале обтенто* «з огляду на несправедливий вигравш справи», *сапит експектативам* «має на увазі очікування», *суб инттеректно* «під час безкоролів'я», *сумптибус суис* «власним коштом» [4, с. 130].

Від кінця XVI ст. настає нова доба українсько-польської двомовності як наслідку агресивної політики полонізації і водночас відступництва української шляхти. Впродовж останньої третини XVI ст. – поч. XVII ст. у католицизм перейшли майже всі князівські родини українського чи білоруського походження. Трагізм цієї ситуації полягав у денационалізації економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої верстви українського суспільства, яка задля збереження й наступного зміцнення своїх позицій не лише не підтримала боротьби українського народу за національне визволення, а відкрито виступила на боці її супротивників. Мимовільним є порівняння: «...тоді як у Польщі відповідь на мовне питання привернула увагу освічених людей до народної мови, в Литві та Україні вона відділила освічену еліту, світську і церковну, від решти населення» [11, с. 140].

Водночас позитивні наслідки унії виявилися не лише в об'єднанні українців, що мешкали в різних державах, але в посиленні їхніх міграційних процесів. Ідеться про переселенський потік на Волинь і Київщину галицької шляхти, що відчувала привабливість служби на княжих дворах, а також простолюду, що освоював незаселені терени Брацлавщини та Київщини, масово засновуючи нові міста і містечка на засадах магдебурзького права. Лише у Брацлавському та Київському воєводствах виникло понад 300 міських поселень. Наслідком колонізації став значний демографічний приріст: чисельність населення на південно-східних теренах протягом 1569–1648 рр. зросла у 20–30 разів [1, с. 77].

З мовного погляду ці міграційні рухи породжували «*велику строкатість, оскільки серед поселенців були носії всіх можливих українських говірок, як південно-західних, так і північних, а поза тим – білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох інших мов, від татарської до німецької чи литовської. З взаємодії цих діалектів і мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали південно-східні говірки...*» [13, с. 711]. Ці мовні зміни розглядаємо в контексті загальноновизнаної «культурної революції» чи «українського національного відродження» (М. Грушевський), виявленого передусім у формуванні усвідомленої окремішньої національної спільноти, об'єднаної своєю мовою.

Завершилося століття укладенням релігійної Берестейської унії 1596 року, що розламала звичні для Середньовіччя уявлення про об'єднаність етносу вірою (конфесійністю). Попри боротьбу «Руси з Руссю», унія викристалізувала етнонаціональний чинник. Не випадково Унійна церква повільніше запроваджувала польську мову, ніж православна: польська мова почала домінувати в ній від 1650 року [11, с. 395]. Етнічне обличчя нашої культури почали моделювати дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції [9, с. 1]. Поряд із тим така мовна «барвистість» є наслідком ієрархії мовних престижностей, де першу сходинку (власне політичним і освітнім зусиллям) посіли латина і польська, що відверто поборювали церковнослов'янську та староукраїнську (руську). Активні суспільні зміни не лише через вплив двох уній, але й у контексті строкатої доби Бароко вносили дисбаланс у систему цінностей. Писання польською та латиною не применшувало патріотичної налаштованості певного прошарку інтелектуальної еліти, але аж ніяк **не піднімало статусу староукраїнської (руської) мови**. Така мовна розбалансованість суттєво заповільнювала національні державотвірні процеси: «...існування в Україні споконвіку трьох мов: двох «панських» (церковнослов'янської і латинської, потім польської і російської) і одної «народної», іншими словами, взаємне незрозуміння себе між організаторами та організованими, і організаторів проміж собою унеможливлювало реальну самостійність» [6, с. 64].

Масштабне охоплення міжетнічного протистояння в Речі Посполитій начебто лише на релігійній основі вивело значення Берестейської унії поза рамки церковної історії і перетворило її згодом в один із чинників визвольних воєн упродовж XVII ст., а також у визначальний історичний рушій усього наступного століття. **Протиставлення ляха-католика і русина-православного як втілення етнічної належності – основний вислід двох уній, себто об'єднань того, що об'єднати було неможливо, а також створення нової етнонаціональної парадигми поза межами конфесійної належності: українець (русин) – це не обов'язково православний.**

Отож бурхливі події XVI ст., спричинені двома уніями – політичною та релігійною, – вивели на кін історії етномовний чинник у центрі зі староукраїнською (руською) мовою. Політична Люблінська унія (1569) призвела до першого в нашій історії жорсткого протистояння між мовою метрополії – польською та мовою країни-васала – староукраїнською. Остання значною мірою втратила свої позиції через відступництво та асиміляцію питомої шляхти, а відтак польсько-українська двомовність із престижною перевагою для польської – стала нормою. Водночас зосередження більшості українських етнічних земель у складі однієї держави Речі Посполитої призвело до міграцій та вимішування діалектних масивів, з чого і постало нове південно-східне наріччя.

Релігійна Берестейська унія (1596) спричинилася до ще глибших суспільно-ментальних переосмислень. Через створення Унійної церкви зі староукраїнською мовою в основі було вщент розбито стереотип про етнічно-конфесійний поділ типу поляк – католик, українець – православний і натомість закладено новий етнонаціонально-мовний принцип суспільно-політичних взаємин. Цей принцип у наступні століття став основним рушієм розвитку та побудови національних держав із визначальною націєтвірною функцією корінної, питомої мови. Дві унії призвели до концентрації чотирьох мов і культур: польської і української, церковнослов'янської і латини та гострого протиборства між ними як неминучої перемоги українців з їхньою мовою у власній державі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 65–83.
2. Брехуненко Віктор. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / Віктор Брехуненко. – К., 2005. – 367 с.
3. Грімстед П. Кеннеді. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.) / Кеннеді П. Грімстед // Український історичний журнал. – № 5. – 1989. – С. 52–62.
4. Документи брацлавського воєводства 1566–1606 років / [упорядн. Крикун М., Піддубняк О.]. – Львів: НТШ, 2008. – 1217 с.
5. Жмир В. Ф. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) / В. Ф. Жмир // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1. – С. 144–162.

6. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори / В'ячеслав Липинський. – Філадельфія, 1991. – Том 3. – 346 с.
7. Мак'явеллі Ніколло. Державець. – Харків: Фоліо, 2007. – 488 с.
8. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. / В. М. Мойсієнко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
9. Німчук Василь. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів: Інститут історії Церкви ЛБА, 1996. – С. 1–48.
10. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 293 с.
11. Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.
12. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн. 1. – Одеса: Юридична література, 2004. – 672 с.
13. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
14. Mazur Karol. Nieznana petycja szlachty wojewskiej do króla w dobie sejmiku Lubelskiego 1569 r. / Karol Mazur // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Випуск 2. – С. 41–56.

REFERENCES

1. Bilous N. O. (2010, 1). Lyublins'ka uniya 1569 r.: istoriografichni pohlyady ta interpretaciyi. [Lublin Union 1569: historiographical views and interpretations]. *Ukrayins'kyj istory'chnyj zhurnal*.
2. Brekhunenko Viktor (2005). Moskovs'ka ekspansiya i Pereyaslavs'ka rada 1654 roku. [Moscow Expansion and the Pereyaslav Council in 1654]. Kyiv.
3. Hrimsted P. Kennedi (1989, 5). Rus'ka metry'ka: kny'hy pol's'koyi koronnoyi kancelyariyi dlya ukrayins'ky'kh zemel' (1569–1673 rr.). [Russian metric: books by the Polish Crown Office for the Ukrainian lands (1569–1673 biennium)]. *Ukrayins'kyj istory'chnyj zhurnal*.
4. Dokumenty bratslavs'koho voyevodstva 1566–1606 rokiv (2008) / [uporyadn. Kry'kun M., Piddubnyak O]. [Documents of the province of Bratslav in 1566–1606]. L'viv: NTSH.
5. Zhmy'r V. F. (1991, 1). Na shlyakhu do sebe (Istoriya stanovlennya ukrayins'koyi nacional'noyi svidomosti). [On the way to (History of formation of Ukrainian national consciousness)]. *Filosofs'ka i sociolohichna dumka*.
6. Ly'py'ns'ky'j V'yacheslav (1991, 3). Ukrayina na perelomi 1657–1659. [Ukraine at the turn of the year 1657–1659]. *Tvory Filadelfiya*.
7. Mak'yavelli Nikollo (2007). Derzhavets'. [Holder]. Kharkiv: Folio.
8. Mojsiyenko V. M. (2006). Fonety'chna sy'stema ukrayins'ky'kh polis'ky'kh hovoriv u XVI–XVII st. [The phonetic system of the Ukrainian Polis spoke in the XVI–XVII centuries]. *Zhy'tomy'r: Vy'd-vo ZhDU im. I. Franka*.
9. Nimchuk Vasy'l' (1996). Konfesiynne py'tannya i ukrayins'ka mova kintsya XVI – pochatku XVII stolit'. [The confessional question and the Ukrainian language of the end of the sixteenth and early seventeenth centuries]. // *Berestejs'ka uniya i ukrayins'ka kul'tura XVII stolittya*. L'viv: Insty'tut istoriyi Cerkvy' LBA.
10. Ohiyenko Ivan (1995). Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy. [History of the Ukrainian literary language]. K.: Ly'bid'.
11. Snajder Timoti (2012). Peretvorennya natsij. Pol'shcha, Ukrayina. Ly'tva. Bilorus' 1569–1999. [The transformation of nations. Poland. Ukraine. Lithuania. Belarus 1569–1999]. K.: Dux i litera.
12. Statuty Vely'koho knyazivstva Ly'tovs'koho: u 3-x tomakh (2004). [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: in 3 volumes]. T. III. Statut Vely'koho knyazivstva Ly'tovs'koho 1588 roku: u 2 kn. Kn. 1. Odessa: Yury'dy'chna literatura.
13. Shevel'ov Yuriy (2002). Istory'chna fonolohiya ukrayins'koyi movy'. [Historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv: Akta.
14. Mazur Karol (2003). Nieznana petycja szlachty wojewskiej do króla w dobie sejmiku Lubelskiego 1569 r. [Unknown petition of the Volhynia nobles to the king in the era of the Lublin Sejm in 1569] // *Socium. Al'manakh social'noyi istoriyi*. Vypusk 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Фаріон – професор, доктор філологічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка».

Наукові інтереси: історія української мови, історична соціолінгвістика.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Iryna Farion – Professor, Doctor of Philology, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University.

Scientific interests: history of Ukrainian language, historical sociolinguistics.